

Print: 2251-6123

Online: 2717-2686

Journal of Religious Thought

Original Research

shiraz university

An Evaluation of Brian Leftow's Arguments for the Simplicity of God in Light of Mulla Sadra's Views

Mustafa Izadi Yazdanabadi¹ , Mohammad Reza Bayat²

¹ Ph.D. student of Philosophy of Religion, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. m.izadi371@gmail.com

² Associate Professor of Philosophy of Religion, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author). mz.bayat@ut.ac.ir

Abstract

The theory of the simplicity of God is one of the most important philosophical theories about the nature of God, which has been controversial even in the contemporary era. Brian Lefto is one of the defenders of this theory in contemporary analytical philosophy of religion who has tried to defend the theory of the simplicity of God and respond to the criticisms of philosophers such as Alvin Plantinga. In this article, it is first shown that Lefto, with the help of 1) the assumption of God's finality, 2) God's absolute creativity, 3) God's perfection and independence, and 4) mystical experiences, has proven that God is not composed of material parts; that God is not composed of essence and existence; that God's essence is not composed of attributes, and that God's attributes are not distinguished from each other; Then, relying on some of Mulla Sadra's arguments, such as the priority of the necessary existence over everything, the possibility or necessity of the parts, the contradiction of the necessity of the essence, and the combination of existence and non-existence, it has been shown that although both are defenders of the theory of the simplicity of God, But first, they have two separate conceptions of God. Second, they have presented different arguments in defense of God's simplicity. Third, they have used them to deny different combinations of God. Fourth, although Lefto has accepted some types of combinations, such as directional combinations, and as a result, some possible attributes in God, it seems that by relying on Mulla Sadra's arguments, it is possible to respond to Lefto by separating the attributes of action and essence and defend the necessity of all of God's attributes.

Keywords: Simplicity of God, Objectivity of Essence and Essential Attributes, Directional Combination, Lefto and Mulla Sadra.

Received: 2026/01/04; Revision: 2026/02/14; Accepted: 2026/03/19; Published online: 2026/03/10

□ Izadi Yazdanabadi, M. & Bayat, M. R. (2025). An Evaluation of Brian Leftow's Arguments for the Simplicity of God in Light of Mulla Sadra's Views. *Journal of Religious Thought*, 25(4), 21-35.

<https://doi.org/10.22099/jrt.2026.55428.3360>

□ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction & Problem Statement

The theory of the simplicity of God is one of the most fundamental theological and philosophical teachings in Christian and Islamic traditions, according to which any combination in God is negated. Accepting or denying this theory has wide-ranging consequences regarding the attributes of God, the relationship between the essence and attributes, the necessity and possibility of God's attributes, and even the type of conception of God. In contemporary analytical philosophy of religion, however, philosophers such as Alvin Plantinga have seriously criticized the theory of the simplicity of God. However, philosophers such as Brian Lefto have supported it. In Islamic philosophy, Mulla Sadra has also defended the simplicity of God, relying on his own principles such as the originality of existence, doubt of existence, and the rule "the essential existence of the self is essential from all sides". In this article, first, Brian Lefto's arguments in defense of the simplicity of God are explained, then, relying on Mulla Sadra's philosophical views, the aspects of their differences and similarities are stated, and finally, an evaluation is made.

Methodology

In this article, a detailed report of Lefto and Mulla Sadra's views is presented by referring to the original sources, and then it is evaluated with a critical analytical method.

Discussion

With the help of 1) the assumption of God's finality in the series of explanations, 2) God's absolute creativity, 3) God's perfection and independence, and 4) mystical experiences, Lefto has proven the non-composition of God from material parts; the non-composition of God from essence and existence; the non-composition of God's essence from attributes, and the non-distinction of God's attributes from each other, and has shown that if God were dependent on parts or attributes distinct from His essence, He would no longer be a final and independent reality. On the other hand, although he defends the objectivity or the identity of God's essence and essential attributes. However, he accepts a kind of "directional combination" in God and believes that some of God's attributes, such as knowledge of the possible world, can be possible, because their properties are possible or possible. However, Mulla Sadra, by denying all kinds of combinations such as the combination of matter and form, genus and division, existence and essence, and especially the combination of existence and non-existence, defends the necessity of all God's attributes. For example, in his argument for denying the combination of God with existence and non-existence, he believes that the Necessary Being is an absolute and unlimited existence, and any lack of perfection requires a combination of consciousness and absence, and as a result, possibility and need. Therefore, according to Mulla Sadra, the Necessary Being not only lacks a part, but also has no possibility in Him. It seems that relying on Mulla Sadra's arguments, one should defend the necessity of all the attributes of God, but by separating the attributes of act and essence, he has opened the way to accepting the possible attributes of God as an act.

In this article, relying on some of Mulla Sadra's arguments, such as the priority of the Necessary over everything, the possibility or necessity of the parts, and the contradiction of necessity by essence, and the combination of existence and non-existence, it has been shown that first, Mulla Sadra and Lefto have presented different arguments in defense of the simplicity of God; second, with the help of their arguments, they have denied different combinations of God; third, they have two separate conceptions of God, namely the theistic and panentheistic conceptions of God. Therefore, by comparing the views of Lefto and Mulla Sadra, it can be shown that their difference is not only in arguments, but also in the type of their conception of God. Lefto, influenced by Christian theology, defends the simplicity of God by accepting the theistic conception or classical theism. But Mulla Sadra, by accepting the panentheistic conception or all-in-theism, defends the simplicity of God and considers His creatures as His attributes and manifestations.

Conclusion

Although Lefto and Mulla Sadra are defenders of the theory of the simplicity of God, firstly Lefto's

conception of God is theistic and Mulla Sadra's conception is panentheistic. Secondly Mulla Sadra tries to prove the simplicity of God with the help of philosophical assumptions such as the originality of existence, but Leftow's arguments are based on the theistic conception of God as an accepted assumption of traditional Christian theology. Thirdly Leftow considers the essential core of the theory of the simplicity of God to be the objectivity of the essence and attributes and defends the theory of the simplicity of God by proving it. Therefore, he does not consider the acceptance of some types of combinations in God, such as directional combinations, to be incompatible with His simplicity. However, Mulla Sadra separates the objectivity of the essence and attributes of God from His simplicity and not only does not accept any type of combination such as directional combinations in God, but also, relying on the rule "It is necessary to exist in the essence, it is necessary from all directions" has tried to reject the existence of any possible direction in God. Fourth, in denying all kinds of combinations of God, Mulla Sadra also denies His combination of existence and non-existence from God and has taken many elements from the simplicity of God, such as the simplicity of the truth of all things, the infinity of God, unity, absolute perfection, etc. However, Leftow has not paid attention to this combination. Fifth, Leftow, in addition to considering attributes such as knowledge as possible, proves their objectivity with the essence. However, Mulla Sadra believes that God cannot have possible attributes because possible attributes cannot be considered the same as the essence. However, Mulla Sadra rejects the possibility of God's inherent attributes but accepts the possibility of God's actual attributes.

However, Leftow and Mulla Sadra have tried to defend God's simplicity by relying on two different paradigms and have reached fundamental points of commonality and difference. However, it becomes clear that despite the difference in paradigm, two perspectives can defend and judge the same issue. Therefore, it seems that by paying renewed attention to the issue of the simplicity of God in contemporary analytical philosophy of religion and presenting arguments for and against it on the one hand, and defending this issue with various arguments by Muslim philosophers on the other hand, comparing and evaluating their arguments can open the way for dialogue and exchange between the two philosophical traditions and show that the tradition of Islamic philosophy has the ability to respond to contemporary issues in analytical philosophy of religion, such as the simplicity of God.

ارزیابی ادله بریان لغتو درباره بساطت خداوند با تکیه بر آراء ملاصدرا

مصطفی ایزدی یزدان‌آبادی^۱ ID، محمدرضا بیات^۲ ID

^۱ دانشجوی دکتری فلسفه دین، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

m.izadi371@gmail.com

^۲ دانشیار فلسفه دین، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

mz.bayat@ut.ac.ir

چکیده

نظریه بساطت خداوند، از مهم‌ترین نظریه‌های فلسفی که در دوران معاصر نیز مناقشه‌انگیز بوده است. بریان لغتو از مدافعان این نظریه در فلسفه تحلیلی دین در دوره معاصر است که تلاش کرده است به انتقادات فیلسوفانی مانند آلون پلتنینگا در این زمینه پاسخ دهد. در نوشتار حاضر ابتدا نشان داده شده است که لغتو به مدد اصولی نظیر فرض نهایی بودن خداوند، خالقیت مطلق، کمال و استقلال وی و نیز تجربه‌های عرفانی، به اثبات عدم ترکیب خداوند از اجزاء مادی و ماهیت و وجود، و همچنین عدم ترکیب ذات حق از صفات پرداخته و تمایز این صفات از یکدیگر را نیز نفی کرده است. در ادامه، با تکیه بر مباحثی از حکمت متعالیه صدرایی، مانند تقدم واجب بر ممکنات و نفی ترکیب وی از وجود و عدم، نشان داده شده است که گرچه این دو نظریه‌پرداز، از مدافعان بساطت خداوند هستند، اما دو تصور جداگانه از خداوند دارند و استدلال‌های متفاوتی در دفاع از بساطت خداوند ارائه داده‌اند که براساس آن، ترکیب‌های متفاوتی را از خداوند نفی کرده‌اند. گرچه لغتو برخی از انواع ترکیب مانند ترکیب جهتی و در نتیجه، برخی اوصاف امکانی را در خداوند پذیرفته است، ولی با تکیه بر ادله ملاصدرا از طریق تفکیک مقام فعل و ذات خداوند، به وی پاسخ داد و از ضروری بودن تمام اوصاف خداوند دفاع کرد.

واژگان کلیدی: بساطت خداوند، عینیت ذات، صفات ذاتی، ترکیب جهتی، لغتو، ملاصدرا.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۴؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۸؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۱۲/۱۹

□ ایزدی یزدان‌آبادی، مصطفی؛ بیات، محمدرضا (۱۴۰۴). ارزیابی ادله بریان لغتو درباره بساطت خداوند با تکیه بر آراء ملاصدرا. *اندیشه دینی*، ۲۵ (۴)، ۲۱-۳۵.

doi <https://doi.org/10.22099/irt.2026.55428.3360>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه

نظریه بساطت خداوند، یکی از مهم‌ترین نظریه‌های فلسفی درباره سرشت خداوند است که پذیرش یا عدم پذیرش آن، لوازم زیادی در فلسفه و الهیات در پی دارد. طبق این نظریه، همه انواع ترکیب‌ها از خداوند سلب می‌شود. فیلسوفان با گرایش‌های متفاوت، ترکیب‌های گوناگونی درباره خداوند احتمال داده‌اند؛ اما بیشتر آنان، مدافع نظریه بساطت و نفی تمام انواع ترکیب از خداوند هستند. فیلسوفان و الهیون مسیحی در دوران آباء کلیسا و قرون وسطی، مانند آگوستین^۱ (۴۳۰-۳۵۴م)، آنسلم^۲ (۱۱۰۹-۱۰۳۳م)، بوئتیوس^۳ (۵۲۴م) و توماس آکوئیناس^۴ (۱۲۲۵-۱۲۷۴م)، از این نظریه دفاع می‌کردند. ظاهراً دانس اسکوتوس^۵ (۱۳۰۸-۱۲۶۶م) اولین فیلسوف مسیحی است که با این نظریه مخالفت کرده است. (Richard Cross, 2005, pp. 99-102). پس از انتقادات وی، این نظریه در فلسفه غرب و الهیات مسیحی به حاشیه رفت تا در دوران معاصر، آلون پلنینگا^۶ (۱۹۳۲م) در چند سخنرانی به انتقاد از نظریه بساطت خداوند پرداخت و دوباره این نظریه به یکی از مسائل بحث‌انگیز در فلسفه دین تبدیل شد و فیلسوفان زیادی به دفاع یا نقد آن پرداختند. بریان لفتو^۷ (۱۹۵۶م) فیلسوف تحلیلی دین در دوره معاصر نیز به این نظریه پرداخته و از آن در برابر انتقادات، دفاع کرده است. اما نوع دفاع وی، با دفاع فیلسوفان مسلمان مانند ابن سینا و ملاصدرا متفاوت است. در این مقاله با توضیح ادله لفتو در دفاع از نظریه مذکور، سعی شده است تا ادله وی به مدد ادله ملاصدرا، ارزیابی شود.

۲. ادله لفتو در دفاع از نظریه بساطت خداوند

در چند دهه گذشته، فیلسوفانی مانند ویلیام من^۸ (۲۰۲۲-۱۹۴۰)، نورمن کرتزمن^۹ (۱۹۹۸-۱۹۲۸م) و النور استامپ^{۱۰} (۱۹۴۷م) از نظریه بساطت خداوند دفاع کرده‌اند و فیلسوفانی مانند آلون پلنینگا و توماس موریس^{۱۱} (۱۹۵۲م) از این نظریه انتقاد کرده‌اند. بریان لفتو نیز با ارائه استدلال‌هایی از بساطت خداوند دفاع کرده و کوشیده است تا به انتقادات جدید فیلسوفانی مانند آلون پلنینگا پاسخ دهد. وی با اقتباس پنج نوع ترکیب و نیز تمایز صفات ذاتی از توماس آکوئیناس، تلاش کرده است تا آن‌ها را از ساحت خداوند نفی کند. این ترکیب‌ها عبارت‌اند از: ترکیب خداوند از اجزاء مادی، ماهیت و وجود، ترکیب جهتی^{۱۲} خداوند و صفات وی، بدین معنا که اگر خداوند بالضروره موجود است، صفات او نیز بالضروره موجودند (Leftow, 1990, p. 594)، ترکیب ذات خداوند از صفات ذاتی خویش^{۱۳} و تمایز صفات ذاتی خداوند از یکدیگر. لفتو معتقد است که با نفی ترکیب اجزای مادی از خداوند مخالفتی نشده است و در نتیجه، نیازی به استدلال ندارد. به‌باور وی، خداوند نیز ماهیت دارد؛ ولی ماهیت او این‌همانی با وجود اوست. بنابراین دیدگاه لفتو درباره عدم تمایز ماهیت و وجود خداوند با دیدگاه آکوئیناس متفاوت

1. Augustine.
2. Anselm.
3. Boethius.
4. Thomas Aquinas.
5. Duns Scotus.
6. Alvin Plantinga.
7. Brian Lefto.
8. William mann.
9. Norman J. Kretzmann.
10. Eleonore Stump.
11. Thomas V. Morris.

۱۲. ترکیب جهتی در این تعبیر، به‌معنای ترکیب از ضرورت و امکان است. گزاره‌ها علاوه بر موضوع، محمول و نسبت، دارای جهت نیز هستند و جهت به‌معنای چگونگی رابطه بین موضوع و محمول است که گوینده گزاره بیان می‌کند. به‌عنوان مثال، در گزاره «عدد دو زوج است» محمول زوجیت از عدد دو، انفکاک ناپذیر است. به‌همین سبب، زوجیت برای عدد دو ضرورت دارد. اما اگر گفته شود «این میز، سفید است»، سفیدی از این میز، انفکاک ناپذیر نیست؛ بلکه ممکن است سفید نباشد. پس سفیدی برای میز ضرورت ندارد و جهت گزاره، امکان است. مسأله درباره خداوند این است که آیا جهت تمام محمول‌هایی که بر خداوند قابل حمل‌اند، ضرورت است یا تنها جهت برخی از گزاره‌ها درباره خداوند، ضرورت و برخی دیگر امکان است؟ ملاصدرا از جهت ضرورت برای تمام محمول‌ها درباره خداوند دفاع می‌کند، ولی لفتو معتقد است برخی محمول‌ها مانند قدرت برای خدا ضروری است و در نتیجه، جهت گزاره «خدا قادر است»، ضرورت است. اما برخی گزاره‌ها مانند «خدا به این جهان علم دارد»، امکانی است و جهت آن نیز امکان است. لذا خداوند مرکب از جهات امکان و ضرورت است.

۱۳. نفی ترکیب صفات ذاتی و نفی ترکیب صفات ذاتی خداوند از یکدیگر از لوازم نظریه بساطت خداوند است؛ ولی لازمه آن نفی ترکیب صفات فعلی خداوند نیست؛ زیرا با بساطت خداوند ناسازگار نیست.

است؛ زیرا آکوئیناس معتقد است خداوند اصلاً ماهیت ندارد (Thomas Aquinas, 1963, v.2, p. 31)؛ اما لغتو ماهیت وی با وجود او را این‌همانی می‌داند (Leftow, 2015, p.136). گرچه لغتو از ترکیب جهتی نام نبرده است، ولی معتقد است ترکیب خداوند از جهات وجوبی و امکانی از ترکیب‌هایی است که در خداوند تحقق دارد و باید دربارهٔ او پذیرفته شوند (Leftow, 1990, p. 596). وی برغم باور به این نوع ترکیب در خداوند، خود را از مدافعان نظریهٔ بساطت خداوند تلقی می‌کند؛ زیرا معتقد است کانون اساسی این نظریه، عینیت ذات و صفات ذاتی خداوند و نیز عینیت صفات ذاتی خداوند با یکدیگر است. بنابراین، استدلال‌های وی، تنها عینیت ذات و صفات ذاتی خداوند و عینیت صفات ذاتی خداوند با یکدیگر را اثبات می‌کنند. هرچند آکوئیناس از ترکیب‌های دیگری غیر از این ترکیب‌ها نام برده و آن‌ها را از خداوند نفی می‌کند؛ اما لغتو به ترکیب‌هایی مانند ترکیب از جنس و فصل یا ترکیب از ماده و صورت اشاره نکرده است. چه‌بسا دوری از فلسفهٔ ارسطویی باعث بی‌توجهی او به این نوع ترکیب‌ها باشد.

۱-۲. استدلال از طریق فرض نهایی بودن خداوند

به‌باور لغتو، بساطت خداوند را می‌توان با تکیه بر فرض نهایی بودن وی که از باورهای پایهٔ هر الهی‌دان سنتی و هر مؤمن به خداوند است، استنباط کرد. بدین معنا که باور اساسی و مشترک هر الهی‌دان مسیحی این است که خداوند منبع واقعی همه چیز است و تمام تبیین‌ها برای چرایی وجود موجودات، به وی ختم می‌شود و هیچ تبیینی از او گذر نمی‌کند. در واقع، تمام افعال خداوند وابسته به خود اوست و هیچ چیز دیگر، مبنای افعال وی نیست. لغتو با اشاره به دیدگاه پل تیلیش^{۱۴} (۱۹۶۵-۱۸۸۶م) دربارهٔ پروای پسین^{۱۵} معتقد است که خداوند تنها واقعیت نهایی در جهان است و فقط خدا را می‌توان به‌عنوان دغدغه و پروای بدون شرط، برای خود قرار داد. طبق این دیدگاه، نهایی‌ترین فرض در جهان نیز وجود خداوند است و تنها خداوند می‌تواند تبیین‌کنندهٔ ایجاد هر موجود باشد و تمام تبیین‌ها به وی ختم می‌شود و از وی گذر نمی‌کند. لغتو با توجه به این مسأله که آن را «فرض نهایی»^{۱۶} می‌نامد، استدلال خویش را این گونه تقریر می‌کند:

ضرورتاً برای هر X و Y ، اگر X خدا است و Y این‌همان نیستند، X به‌هیچ‌وجه وابسته به Y برای وجود خویش یا برای یکی از صفات ضروری برای خدا بودن خویش نیست (Leftow, 1990, pp. 583-587).

به‌باور وی، اگر این گزاره اشتباه باشد، بدین معناست که در عالم، شیئی غیر این‌همان با خداوند وجود دارد که خداوند وابسته به آن است و این بدین معناست که خداوند فرض نهایی موجودات و آخرین زنجیره در سلسلهٔ تبیین چرایی اشیاء نیست؛ بلکه شیئی که خداوند محتاج آن است، فرض نهایی و آخرین زنجیرهٔ مبنی در سلسلهٔ اشیاء است. بنابراین، اگر چنین شیئی موجود باشد، تبیین چرایی اشیاء به خداوند ختم نخواهد شد؛ بلکه از وی گذر می‌کند و به آن شیء که خداوند محتاج آن است، ختم خواهد شد. اما فرض نهایی بودن خداوند در سلسلهٔ تبیین‌ها از پایه‌ای‌ترین باورهای الهی‌دانان مسیحی است و نمی‌توان آن را نادیده گرفت. بدین جهت، هیچ شیئی در جهان وجود ندارد که خداوند محتاج آن باشد.

طبق این دیدگاه، نمی‌توان گفت صفات خداوند خارج از ذات وی و مستقل از او هستند؛ زیرا مستلزم این است که خداوند محتاج آن‌ها است و تبیین چرایی موجودات به خداوند ختم نمی‌شود؛ بلکه از خداوند گذر می‌کند و به چیزی به‌نام اجزاء تشکیل دهندهٔ وی ختم می‌شود. طبق تعبیر پل تیلیش، خدا بودن متضمن واقعیت نهایی بودن اوست و صفات ذاتی خداوند این‌همان با وی هستند و گرنه فرض نهایی بودن خداوند نقض خواهد شد (Leftow, 1990, pp. 583-587).

لغتو با تکیه بر استدلال فوق، دیدگاه توماس موریس را رد می‌کند؛ زیرا موریس معتقد است خداوند می‌تواند تمام ویژگی‌های خود را بیافریند؛ زیرا وی خالق هر موجودی غیر از ذات خود است (Thomas Morris, 1987, pp. 161-178). اما لغتو بر این باور است که اولاً قدرت بر خلق، یکی از صفات اختصاصی خداوند است. اگر خداوند صفتی از خود مانند قدرت را خلق کند، بدین معناست که خداوند قدرت دارد تا قدرت خود را خلق کند. لازمهٔ این دیدگاه آن است که خداوند قبل از اینکه قدرت خود را خلق کند، قدرت داشته است که پذیرفتنی نیست. بنابراین، نمی‌توان گفت خداوند، صفات خود را خلق می‌کند. ثانیاً اگر خداوند قبل از خلق صفات، قدرت بر خلق داشته باشد، بدین معناست که وی دارای ماهیت است و اگر خداوند قبل از خلق دارای ماهیت باشد، باید بپذیریم که خداوند قبل از خلق ویژگی‌های خود، نیز دارای ویژگی‌هایی است که ماهیت او را می‌سازند. البته، در نگاه نخست به‌نظر می‌رسد که این انتقاد وارد نیست؛ زیرا لغتو معتقد است وجود و ماهیت خداوند این‌همانی‌اند. اما باید توجه کرد که طبق نظریهٔ لغتو، این‌همانی وجود و ماهیت خداوند، موجب خواهد شد که اگر خداوند صفتی نداشته باشد، نمی‌تواند ماهیتی نیز داشته باشد. اما طبق استدلال توماس موریس، خداوند قبل از داشتن صفت، ماهیت نیز دارد که با دیدگاه

14. Paul tilich.

15. Ultimate Concern.

16. Ultimate Assumption.

لغتو سازگار نیست. ثالثاً خداوند قبل از خلق ویژگی‌های خویش که ماهیت او را تشکیل می‌دهد، یا همان خداست یا خدا نیست. اگر قبل از خلق صفات، خدا نباشد، باید خداوند محتاج غیر باشد و اگر قبل از صفات، همان خدا باشد، بدین معناست که علت خدا شدن خدا، خود اوست که به معنای علت بودن یک شیء برای خودش است (Leftow, 1990, p. 588).

دیدگاه توماس موریس شبیه دیدگاه متکلمین کرامیه در فضای تفکر مسلمانان است که معتقد بودند صفات خداوند زائد بر ذات وی است و برخلاف خود خداوند، همگی حادثند؛ زیرا موریس نیز همچون کرامیه معتقد است خداوند خودش صفات خود را می‌آفریند. بنابراین، انتقادات فیلسوفان مسلمان به دیدگاه کرامیه، دیدگاه توماس موریس را نیز شامل می‌شود. یکی از انتقادات فیلسوفان مسلمان به دیدگاه کرامیه این است که خداوند قبل از خلق صفات خویش، یا آن‌ها را دارد یا ندارد. در صورت دارا بودن، دیگر لازم نیست آن‌ها را خلق کند و اگر ندارد، فاقد شیء نمی‌تواند معطی آن باشد. بنابراین، خداوند نمی‌تواند صفات خود را خلق کند (طباطبایی، ۱۴۱۶ق، صص ۲۸۵-۲۸۷).

۲-۲. استدلال از طریق خالقیت مطلق خداوند

لغتو استدلال دیگر خود را با تکیه بر خالقیت مطلق وی ارائه کرده است. به‌باور وی، اگر بپذیریم که «ضرورتاً، برای هر X ، اگر X خداست، X خالق و نگهدارندهٔ هر موجودی است که این همان X نیست»^{۱۷} (Leftow, 1990, pp. 582-583)، عدم بساطت خداوند و عدم عینیت ذات و صفات وی در تناقض با گزارهٔ فوق است؛ زیرا اگر خداوند بسیط نباشد و صفات وی این همان با وی نباشند، طبق این گزاره، خداوند باید خالق آن‌ها باشد. اما همان‌طور که در استدلال قبل گفته شد، وی نمی‌تواند خالق صفات خود باشد. بنابراین، صفات خداوند این همان با وی هستند. به‌باور لغتو، گزارهٔ فوق، به اندازه‌ای برای الهی‌دانان مسیحی اعتبار دارد که می‌توانند هر گزارهٔ ناسازگار با آن را رد کنند. ممکن است گفته شود عمومیت گزاره پذیرفتنی نیست و خداوند فقط خالق جواهر موجود در جهان است و صفات موجود در جهان که این همان با خداوند نیستند، مخلوق خداوند نیستند. اما به نظر وی، از منظر الهی‌دانان، این مسأله را نمی‌توان پذیرفت؛ زیرا خداوند خالق کل ماسوا، اعم از جواهر و صفات است (Leftow, 1990, pp. 582-583).

۲-۳. استدلال از طریق کمال و استقلال خداوند

گرچه، لغتو در استدلال اول بیان کرد که الهی‌دانان مسیحی معتقدند خداوند فرض نهایی همهٔ اشیاء است و هیچ تبیینی از وی گذر نمی‌کند، بلکه به وی ختم می‌شود؛ اما معتقد است می‌توان گزارهٔ فوق را بدون ارجاع آن به فرض نهایی بودن خداوند نیز اثبات کرد. از نظر وی، الهی‌دانان مسیحی معتقدند خدا در وجود خویش مستقل است و وابسته به هیچ چیز نیست. بدین خاطر، استقلال وی یکی از ویژگی‌های اختصاصی خداوند است که مقبول همهٔ الهی‌دانان مسیحی است؛ زیرا آنان استقلال و عدم وابستگی خداوند را نوعی کمال به حساب می‌آورند و تلاش می‌کنند تا از استقلال خداوند دفاع کنند. بنابراین، اگر بگوییم «ضرورتاً برای هر X و Y ، اگر X خدا است و Y این همان نیستند، X به هیچ وجه وابسته به Y برای وجود خویش یا برای یکی از صفات ضروری برای خدا بودن خویش نیست»، خداوند بسیط شمرده خواهد شد؛ زیرا صفات خداوند این همان با ذات وی خواهند بود و گرنه صفات، زائد بر ذات وی هستند و او محتاج صفات خود خواهد بود که با استقلال تام الهی و عدم وابستگی وی، سازگار نیست. بنابراین، صفات خداوند با ذات وی این همانند هستند (Leftow, 1990, p. 586).

۲-۴. استدلال از طریق تجربه‌های عرفانی

استدلال دیگر لغتو بر بساطت خداوند با تکیه بر تجارب عرفا در نحله‌های متعدد عرفانی است.^{۱۸} به اعتقاد وی، عارفان در تجارب عرفانی خویش همواره از امر الوهی واحد بسیط سخن گفته‌اند. گرایش‌های متعدد عرفانی مانند عرفان شرقی، مسیحی و اسلامی، بر این نکته تأکید کرده‌اند که امر الوهی، بسیط و بدون جزء است. به همین جهت، تعدد تجربه‌ها از گرایش‌های مختلف، می‌تواند شاهی بر بساطت خداوند باشد (leftow, 1998, p. 1).

هرچند شواهد تجربی و عرفانی می‌تواند نمونه خوبی بر بساطت خداوند باشد؛ ولی به نظر می‌رسد این استدلال بر پذیرش اعتبار معرفت‌شناختی شهودهای عرفانی استوار است که دیدگاه‌های متفاوتی دربارهٔ آن ارائه شده است. البته در کتاب مقدس (Aquinas, 1963, v.2, pp. 29-31) و بیشتر از آن در منابع اسلامی، به‌ویژه منابع شیعی (نهج البلاغه، خ ۱) نیز شواهدی بر بساطت خداوند وجود دارد^{۱۹} که

17. necessarily, for any x , if x is God, x creates and maintains in existence whatever is not identical with x .

18. It may also rest on strands of mystical experience common to many traditions (leftow, 1998, p. 1).

۱۹. کمال توحیده اخلاصه و کمال اخلاصه نفی الصفات عنه؛ لشهادة کل صفة انها غیر الموصوف و شهادة کل موصوف انها غیر الصفة. کمال توحید خداوند، خالص دانستن او از نواقص است و کمال خالص دانستن او نفی صفات از اوست؛ زیرا هر صفتی زائد بر موصوف و هر موصوفی زائد بر صفت است.

موید نظریه بساطت‌اند. اگر بتوان این موارد را پذیرفت، نظریه بساطت از اعتبار بیشتری برخوردار خواهد شد.

۳. ادله ملاصدرا در دفاع از نظریه بساطت خداوند

ملاصدرا ترکیب‌های متعددی مانند ترکیب از جنس و فصل، ماده و صورت، جوهر و عرض، وجود و ماهیت، اجزاء زمانی، وجود و عدم و اجزاء مقداری را از خداوند نفی کرده است. وی با اشاره به چهار نوع ترکیب از ماده و صورت خارجی، ترکیب از ماده و صورت ذهنی، ترکیب از اجزاء حدی یعنی ترکیب از جنس و فصل و ترکیب از اجزاء مقداری، سعی کرده است آن‌ها را از واجب‌الوجود نفی کند. ملاهادی سبزواری (۱۳۱۲-۱۳۸۹ق) در دفاع از انحصار چهار نوع ترکیب معتقد است اجزاء یا با وجود واحد یا با وجودهای متعدد در خارج موجودند. اگر در خارج با وجودهای متعدد موجود باشند یا در ذهن لا بشرط در نظر گرفته می‌شوند که همان اجزاء حدی، یعنی جنس و فصل هستند یا بشرطاً در نظر گرفته می‌شوند که همان اجزاء ذهنی، یعنی ماده و صورت ذهنی هستند. اما اگر در خارج با وجود واحد موجود باشند، یا جایگاه مکانی متفاوتی دارند که همان اجزاء مقداری هستند یا جایگاه مکانی متفاوتی نیز ندارند که در این صورت، اجزاء خارجی، یعنی ماده و صورت خارجی‌اند (ملاصدرا، ۱۳۶۸ش، ج ۶، تعلیقه سبزواری، ص ۱۰۰). تلاش سبزواری برای انحصار اقسام ترکیب در چهار قسم، قابل دفاع نیست؛ زیرا ملاصدرا در دیگر نوشته‌های خود هشت قسم ترکیب انضمامی، ماده و صورت خارجی، جنس و فصل، ماده و صورت ذهنی، اجزاء مقداری، جوهر و عرض، وجود و ماهیت و ترکیب از وجود و عدم را از خداوند نفی کرده است. در این بخش تنها ترکیب از وجود و عدم توضیح داده خواهد شد؛ زیرا در این مقاله با تکیه بر نفی این ترکیب، از بساطت خداوند دفاع شده است. ترکیب از وجود و عدم یکی از ترکیب‌های اختصاصی است که ملاصدرا ارائه کرده و آن را از واجب‌الوجود نفی می‌کند. ابتدا به‌نظر می‌رسد عدم در خارج تحقق ندارد تا بتواند با وجود ترکیب شود و ذات یک شیء مرکب از وجود و عدم گردد؛ اما این ترکیب به‌معنای محدودیت ذاتی یک وجود، مطلق و نامحدود نبودن آن است. درواقع، به‌باور ملاصدرا، دو نوع وجود در عالم تحقق دارد. برخی وجودها مانند تمام ممکنات، حد خاصی دارند و نمی‌توان آن‌ها را در تمام عالم هستی دید. این‌گونه موجودات علاوه بر اینکه وجود در ذات آن‌ها است، عدم و محدودیت نیز ذاتی آن‌ها است. به‌همین جهت، گفته می‌شود این موجودات مرکب از وجود و عدم هستند. اما می‌توان نوعی از وجود را فرض کرد که هیچ‌گونه محدودیتی در ذات خویش ندارد و مطلق و نامحدود است. اگر چنین موجودی در عالم تحقق داشته باشد، مرکب از وجود و عدم و در نتیجه، محدود نخواهد بود. ملاصدرا معتقد است که واجب‌الوجود، مرکب از وجود و عدم نیست (ملاصدرا، ۱۳۶۸ش، ج ۱۰، صص ۳۲۳-۳۲۳). او با ارائه استدلال‌هایی این ترکیب را از ذات واجب نفی می‌کند و معتقد است به مدد این نوع ترکیب، می‌توان اختلاف تشکیکی موجودات در شدت و ضعف وجود را تبیین کرد؛ زیرا موجودات ناقص فاقد کمالات موجود کامل‌اند. نقص در وجود ناقص، نسبت به وجود کامل، ذاتی آن است. درعین حال، وجود ناقص، کمالات خاص خود را نیز داراست. اما واجب‌الوجود تنها وجودی است که کامل مطلق است و این نوع ترکیب را ندارد (ملاصدرا، ۱۳۶۸ش، ج ۶، ص ۱۱۱).

علامه طباطبایی نیز وجود اختلاف موجودات در شدت و ضعف را با تکیه بر میزان برخورداری از وجود و کمالات آن توضیح داده و معتقد است که با مقایسه دو مرتبه از وجود شدید و ضعیف، روشن می‌شود که مرتبه شدید کمالاتی دارد که مرتبه ضعیف ندارد؛ یعنی هر کمالی که در مرتبه ضعیف است، در مرتبه شدید نیز وجود دارد؛ اما نمی‌توان گفت همه کمالات مرتبه قوی در مرتبه ضعیف است. بنابراین، ذات مرتبه ضعیف مقید به عدم کمالات مرتبه قوی است و در نتیجه، محدود و مرکب از وجدان و فقدان است. به‌همین ترتیب، اگر مرتبه شدید با مرتبه شدیدتر از خود مقایسه شود نیز مرکب از وجدان و فقدان است. این مقایسه بین مراتب را می‌توان انجام داد تا به مرتبه‌ای رسید که هیچ مرتبه‌ای فوق آن نیست و دارای کمال و نامحدودیت مطلق است. در این مرتبه که بالاترین مرتبه در عالم است، هیچ‌گونه ترکیبی از وجدان و فقدان نیست؛ زیرا تمام کمالات در این مرتبه وجود دارد و نمی‌توان گفت ذات این مرتبه مقید به عدم کمالات است (طباطبایی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۹).

ملاصدرا معتقد است واجب‌الوجود بسیط محض است و هیچ ترکیبی از ترکیب‌های ذکر شده، در ذات او راه ندارد. وی علاوه بر ارائه ادله کلی بر نفی این ترکیب‌ها از ذات واجب، برای هر کدام استدلال جداگانه نیز بیان می‌کند که در این قسمت به دو استدلال وی اشاره می‌شود و سپس به نفی ترکیب واجب بالذات از وجود و عدم خواهیم پرداخت.

۱-۳. اثبات بساطت از راه تقدم واجب بر همه چیز

الف) عقل با مقایسه بین کل و اجزاء آن به تقدم بالطبع، یعنی تقدم بالذات اجزاء بر کل در وجود حکم می‌کند. طبق نظر آقا علی زنوزی (۱۳۳۴-۱۳۰۷ق)، مراد از تقدم بالذات، تقدم اجزاء علت ناقصه بر معلول، تقدم علت تامه بر معلول و تقدم اجزاء ماهیت بر خود ماهیت است (زنوزی، ۱۳۷۸ش، ج ۳، ص ۲۶۳).

ب) اگر اجزاء تقدم بالطبع بر کل داشته باشند، باید کل محتاج اجزاء خود و تحقق کل وابسته به تحقق اجزاء خویش باشد.

(ج) هر موجودی که محتاج غیر باشد، واجب‌الوجود بالذات نیست؛ بلکه ممکن‌الوجود بالذات و واجب‌الوجود بالغیر است.
(د) به‌باور ملاصدرا، مبدأ اول هستی، واجب‌الوجود بالذات است و نمی‌تواند ممکن‌الوجود باشد.^{۲۰} بنابراین، واجب‌الوجود که مبدأ خلق عالم است، جزء ندارد (ملاصدرا، بی‌تا، ص ۴۱).

ملاصدرا معتقد است این استدلال ترکیب‌هایی مانند ترکیب انضمامی، ترکیب از ماده و صورت ذهنی و خارجی و ترکیب از جنس و فصل را نفی می‌کند. اما ترکیب از اجزاء مقداری را نفی نمی‌کند؛ زیرا اجزاء مقداری، وجود بالفعل ندارند. بنابراین، این استدلال نافی اجزاء بالقوه نیست (ملاصدرا، ۱۳۶۸ش، ج ۶، صص ۱۰۰-۱۰۱).

حاجی سبزواری در حاشیهٔ اسفار می‌نویسد: با تکیه بر این استدلال می‌توان اجزاء بالقوه مقداری را نیز از خداوند نفی کرد؛ زیرا گرچه، اجزاء مقداری، بالفعل نیستند؛ ولی به‌معنای قابلیت تقسیم یک شیء هستند. تقدم اجزاء مقداری بر کل بدین معناست که وجود این اجزاء در کل موجب می‌شود که کل مرکب از آن‌ها، قابلیت تقسیم پیدا کند و در نتیجه، اجزاء به گونه‌ای تقدم بر کل پیدا کنند و کل برای پذیرش تقسیم محتاج آن‌ها خواهد بود (ملاصدرا، ۱۳۶۸ش، ج ۶، تعلیقهٔ سبزواری، صص ۱۰۰-۱۰۱). دیدگاه حاجی سبزواری قابل دفاع‌تر از دیدگاه ملاصدرا است؛ زیرا قابلیت کل برای تقسیم، نشان دهندهٔ احتیاج آن به اجزاء مقداری خویش است و به‌معنای تقدم اجزاء مقداری بر کل و نوعی نیاز کل به آن‌ها است. بنابراین، استدلال مذکور نیز اجزاء مقداری را از خداوند نفی می‌کند.^{۲۱} البته، می‌توان استدلال ملاصدرا را به نحو دیگری تقریر کرد و آن را به دو استدلال تحلیل کرد:

استدلال اول:

(الف) واجب‌الوجود مقدّم بر همه‌چیز است و هیچ‌چیز بر واجب‌الوجود مقدم نیست.

(ب) هر کلی که دارای اجزاء است، اجزاء وی مقدم بر آن هستند.

بنابراین، واجب‌الوجود کلی نیست که دارای اجزاء باشد.

استدلال دوم:

(الف) واجب‌الوجود به هیچ‌چیز نیازمند نیست.

(ب) هر کلی که دارای اجزاء باشد، همواره به اجزاء خود نیازمند است. بنابراین، واجب‌الوجود، دارای اجزاء نیست.

حد وسط در استدلال اول، تقدم کل بر اجزاء و در استدلال دوم، نیازمندی کل به اجزاء است. بنابراین، با وجود تفاوت حد وسط نمی‌توان این دو را یک استدلال به حساب آورد. برتری این دو استدلال بر تقریر ملاصدرا این است که اولاً این دو استدلال از لحاظ صوری، شکل دوم است که با رعایت اختلاف دو مقدمه، از نظر کیف و کلی بودن کبری منتج است و این شروط در استدلال‌های بالا رعایت شده است. ثانیاً از لحاظ ماده نیز پذیرش مقدمات این دو استدلال نسبت به استدلال ملاصدرا ساده‌تر است. آکوئیناس و بریان لفتو نیز شبیه همین استدلال را ارائه کرده‌اند (Aquinas, 1963, v.2, pp. 29-31). لفتو معتقد است استقلال خداوند، یکی از ویژگی‌های اوست که تمام الاهی‌دانان و فیلسوفان مسیحی پذیرفته‌اند. پس اگر خداوند دارای اجزاء باشد، بدین معناست که وی نیازمند به آن اجزاء است (Leftow, 1990, p. 586).

۲-۳. استدلال از راه امکان یا وجوب اجزاء

استدلال ملاصدرا که اجزاء مقداری را نیز از واجب‌الوجود نفی می‌کند، چنین است: (الف) اگر خداوند دارای اجزاء باشد، اجزاء آن یا واجب‌الوجود یا ممکن‌الوجودند یا برخی واجب‌الوجود و برخی ممکن‌الوجودند. (ب) لکن هیچ‌یک از سه فرض فوق درست نیست. بنابراین، خداوند دارای اجزاء نیست^{۲۲} (ملاصدرا، ۱۳۶۸ش، ج ۶، صص ۱۰۲-۱۰۳).

۲۰. کل ما هو مرکب کان للعقل إذا نظر إليه و إلى جزئه و قایس بینهما فی نسبة الوجود وجد نسبة الوجود إلى جزئه أقدم من نسبتة إلى الكل تقدما بالطبع و إن كان معه بالزمان أو ما یجری مجراه فیکون بحسب جوهر ذاته مفتقرا إلى جزئه متحققا بتحقيقه و إن لم یکن أثرا صادرا عنه و کل ما هو كذلك لم یکن واجب الوجود لذاته بل لغیره فیکون ممکنا لذاته هذا محال (ملاصدرا، ۱۳۶۸ش، ج ۶، صص ۱۰۰-۱۰۱).

۲۱. گرچه، ملاصدرا استدلال‌های زیادی بر نفی اجزاء مقداری ارائه کرده است، لکن نفی اجزاء مقداری از خداوند چندان به استدلال نیاز ندارد؛ زیرا حتی مخالفان بساطت خداوند، مانند پلنتینگا نیز می‌پذیرند که خداوند جسمانی نیست و طول و عرض و عمق ندارد. بنابراین، حتی اگر استدلال ملاصدرا، اجزای مقداری را از خداوند نفی نکند، مشکلی ایجاد نمی‌کند.

۲۲. لو ترکب ذات الواجب من أجزاء فلا یخلو إما أن یكون کل واحد من تلك الأجزاء أو بعضها واجب‌الوجود أو لیست الأجزاء و لاشیء منها بواجب‌الوجود بل جمیعها ممکنات الوجود و الأقسام الثلاثة بأسرها مستحيلة.

ملاصدرا در تبیین مقدمه دوم معتقد است همه اجزای واجب‌الوجود نمی‌توانند واجب بالذات باشند؛ زیرا ترکیب از اجزاء، به معنای نیاز آن‌ها به یکدیگر برای پدید آوردن یک کل واحد است؛ درحالی که واجب‌الوجود بودن نافی هرگونه نیاز است. بنابراین، اجزاء نمی‌توانند واجب بالذات باشند. این اجزاء نمی‌توانند برخی واجب و برخی ممکن باشند؛ زیرا جزء ممکن، برای پدید آمدن، محتاج واجب‌الوجود دیگری خواهد بود و درواقع، واجب‌الوجود به جزء ممکن‌الوجود خویش محتاج است و این ممکن‌الوجود محتاج واجب‌الوجود دیگری خواهد شد و در نتیجه، با وجوب وجود منافات دارد. همچنین اجزای واجب نمی‌توانند همگی ممکن‌الوجود باشند؛ زیرا علت آن‌ها یا خود واجب‌الوجودی است که از این اجزاء تشکیل شده یا واجب‌الوجود دیگری است. حالت نخست، مستلزم دور و حالت دوم موجب نیازمندی واجب‌الوجود به غیر است. هر دو حالت باطل است و در نتیجه خداوند جزء ندارد^{۳۳} (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۶، صص ۱۰۲-۱۰۳).

این بیان، استدلال جدیدی بر اثبات بساطت خداوند و مبتنی بر مفاهیمی مانند واجب‌الوجود، ممکن‌الوجود و نیاز ممکن‌الوجود به واجب است که در فلسفه اسلامی و قرون وسطی پذیرفته شده است. براین لفتو نیز مانند دیگر فیلسوفان تحلیلی در دفاع از بساطت خداوند از مفهوم واجب‌الوجود و ممکن‌الوجود استفاده نمی‌کند و به جای آن، بر استقلال و کمال خداوند، خالقیت وی و فرض نهایی بودن او تکیه کرده است.

۳-۳. استدلال‌های ملاصدرا در نفی ترکیب واجب‌الوجود از وجود و عدم

ملاصدرا به‌طور خاص ترکیب از وجود و عدم را از واجب‌الوجود نفی می‌کند. استدلال وی بر نفی این ترکیب مبتنی بر پیش‌فرض‌های زیر است: الف) اصالت وجود؛ ب) بالذات بودن وجود واجب‌الوجود و بالغیر بودن وجود ممکن‌الوجود؛ ج) هیچ شیئی مستلزم نقیض یا ضد خود نیست؛ زیرا مستلزم اجتماع نقیضین یا ضدین است. براین اساس، استدلال بر نفی ترکیب وجود و عدم از واجب‌الوجود بدین قرار است: الف) طبق پیش‌فرض دوم، ذات واجب، اقتضای وجود دارد.

ب) براساس پیش‌فرض سوم، اگر ذات واجب‌الوجود اقتضای وجود داشته باشد، اقتضای عدم نخواهد داشت.

ج) اگر ذات واجب فاقد کمالی از کمالات وجودی باشد، مستلزم ترکیب ذات وی از وجود و عدم است.

د) اگر واجب‌الوجود مرکب از وجود و عدم باشد، بدین معناست که ذات وی در عین اینکه اقتضای وجود دارد، اقتضای عدم نیز دارد.

ه) اما طبق پیش‌فرض سوم، واجب بالذات تنها اقتضای وجود دارد و محال است هم اقتضای وجود و هم اقتضای عدم داشته باشد. بنابراین، واجب بالذات، مرکب از وجود و عدم نیست^{۳۴}.

عکس نقیض موافق این گزاره این است که هر موجود مرکب از وجود و عدم، واجب‌الوجود بالذات نخواهد بود. نقص نشانه معلولیت و ممکن‌الوجود بودن است. ملاصدرا از این مسأله، صرف‌الوجود بودن، نامحدودیت، برخورداری از تمام صفات کمالی، وحدت، کل‌الشیء بودن، واجب من جمیع الجهات بودن ذات واجب‌الوجود را نیز نتیجه می‌گیرد (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۶، صص ۶۰-۹۰).

۴. ارزیابی دیدگاه لفتو براساس نظر ملاصدرا

۴-۱. تفکیک یا عدم تفکیک عینیت ذات و صفات از بساطت خداوند

براین لفتو برخلاف فیلسوفان مسلمان و بسیاری از فیلسوفان دین، عینیت ذات و صفات را از نظریه بساطت خداوند تفکیک نمی‌کند و معتقد است عینیت ذات و صفات خداوند مولفه اساسی این نظریه است و با اثبات آن، بساطت خداوند نیز اثبات می‌شود. بدین خاطر، وی برغم انکار بساطت جهتی خداوند و پذیرش ترکیب وی از وجود و ماهیت، خود را از مدافعان نظریه بساطت خداوند به شمار می‌آورد؛ زیرا از عینیت ذات و صفات خداوند دفاع می‌کند و آن را از بساطت وی تفکیک نمی‌کند. گرچه، ارتباط نزدیکی بین نظریه بساطت خداوند و عینیت ذات و صفات وجود دارد؛ اما همان‌طور که آکویناس و فیلسوفان مسلمان معتقدند، نظریه بساطت غیر از عینیت ذات و صفات است و نظریه عینیت ذات و صفات از نتایج نظریه بساطت خداوند است.

۳۳. در پاسخ به برخی اشکالات وارد شده به دیدگاه ملاصدرا از تعلیقه مصطفی خمینی بر اسفار نیز کمک گرفته شده است (ر.ک: خمینی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۶۱۸).

۳۴. لو فرض کونه فاقداً لمرتبه من مراتب الوجود و وجه من وجوه التحصل أو عادماً لکمال من کمالات الموجود بما هو موجود، فلم یکن ذاته من هذه الحیثیه مصداقاً للوجود... فیتربک ذاته... جهه وجودیه و جهه عدمیه فلا یکون واحداً حقیقیاً (ملاصدرا، ۱۳۸۶، ج ۶، صص ۶۰-۶۱؛ ج ۱، ص ۱۳۵). همچنین (ر.ک: اصفهانی، ۱۳۸۰، ص ۱۰۳؛ مظفر، ۱۴۱۴، ص ۹۲).

۴-۲. ویژگی استدلال‌های لغتو

استدلال‌های لغتو برخلاف استدلال‌های ملاصدرا از پیچیدگی‌های فلسفی کمتری برخوردارند و پیش‌فرض‌های کمتری دارد. پیش‌فرض‌های ارسطویی مانند ترکیب از جنس و فصل و ترکیب از ماده و صورت، در استدلال‌های لغتو نیست. هرچند ابتناء ادله ملاصدرا بر پیش‌فرض‌های ارسطویی کمتر از ادله آکوئیناس است و برخی از ادله وی نیز بر پیش‌فرض‌های ارسطویی استوار نیست، ولی برخی ادله وی در دفاع از نظریه بساطت، مانند ترکیب از وجود و عدم و عینیت ذات و صفات، بر نظریه اصالت وجود تکیه دارند؛ به گونه‌ای که بدون اثبات نظریه اصالت وجود، نمی‌توان برخی از انواع بساطت و عدم ترکیب، مانند عدم ترکیب از وجود و عدم در واجب‌الوجود را اثبات کرد. ملاصدرا ابتدا موجودی مستقل به مثابه واجب‌الوجود و سلسله هستی را اثبات می‌کند؛ سپس به مدد چند استدلال، هرگونه ترکیب را از او نفی کرده و نشان می‌دهد که وجوب وجود و استقلال با ترکیب، ناسازگار است. بنابراین، پذیرش نظریه بساطت در ملاصدرا بر اصالت وجود استوار است.

۴-۳. عمومیت استدلال‌های لغتو

گرچه، لغتو تنها به برخی از ترکیب‌ها اشاره کرده و آن‌ها را از خداوند نفی کرده است، اما استدلال‌های وی عمومیت دارد و می‌توان با تکیه بر آن‌ها، هر نوع ترکیب دیگر از خداوند را نیز نفی کرد. به عنوان مثال، استدلال از طریق استقلال کمال خداوند، هرگونه ترکیب را از خداوند نفی می‌کند؛ زیرا هرگونه ترکیب، به معنای احتیاج به اجزاء است و با استقلال وی منافات دارد. بنابراین، به مدد آن می‌توان تمام انواع ترکیب را از خداوند نفی کرد.

۴-۴. سازگاری دفاع لغتو از بساطت خداوند با دیدگاه ملاصدرا

دفاع لغتو از نظریه بساطت، با تکیه بر خالقیت و استقلال خداوند، با دیدگاه و ادله ملاصدرا سازگار است؛ زیرا ملاصدرا نیز معتقد است اگر خداوند مرکب باشد، نیازمند و وابسته است. بعلاوه اینکه تاکنون انتقاد اساسی بدان نشده است. البته، استدلال فرض نهایی بودن خداوند از نظر لغتو، بدین معناست که موجودات همگی معلول وی هستند و در نهایت، به خداوند ختم می‌شوند؛ و گرنه مستلزم تسلسل خواهند شد. طبق استدلال‌های لغتو و ملاصدرا، خداوند صرفاً فرضی ذهنی برای تبیین موجودات نیست که به ناچار باید پذیرفته شود؛ زیرا خداوند علت تمام موجودات است. اما پذیرش استدلال لغتو به کمک تجربه‌های عرفانی، در گرو پذیرش اعتبار معرفت‌شناختی تجربه‌های عرفانی است (دیویس، ۱۳۹۱ ش، صص ۹۵-۱۵۴). ملاصدرا نیز از شهود و تجربه عرفانی، به مثابه شاهد و موید استفاده می‌کند. او در دفاع از نظریه بساطت، ابتدا با ادله عقلی، با نفی ترکیب وجود و عدم از خداوند، عدم تناهی و وجود نامحدود وی را اثبات کرده و سپس به دیدگاه عرفا به عنوان موید، اشاره می‌کند. به باور وی، عرفا با تکیه بر شهود، از نامحدود بودن خداوند دفاع کرده‌اند (ملاصدرا، ۱۳۶۸ ش، ج ۶، ص ۱۱۶).

۴-۵. اختلاف تصور ملاصدرا و لغتو از خداوند و دفاع از بساطت او

تصور از خداوند بر سه مولفه اساسی استوار است: الف) تمایز یا عدم تمایز ذات خداوند از صفات و از غیر خود؛ ب) تعالی یا عدم تعالی مفهومی، معرفتی، منطقی و اخلاقی؛ ج) شخص‌وارگی یا ناشخص‌وارگی الوهیت (بیات، ۱۴۰۲ ش، ص ۶۱). براین اساس، می‌توان سه تصور تئستی^{۲۵}، پنتئستی^{۲۶} یا همه‌خدایی^{۲۷} و پنتئستی^{۲۸} یا همه در خدایی^{۲۹} از خداوند را تبیین و نقاط اشتراک و اختلاف آن‌ها را نشان داد. لغتو از تصور تئستی و ملاصدرا از تصور پنتئستی نسبت به خداوند دفاع می‌کنند. لغتو با پذیرش تصور تئستی، از بساطت خداوند دفاع کرده است. طبق این تصور، ذات خداوند از مخلوقات خویش متمایز است. بدین جهت، وی تنها دفاع از بساطت را در گرو دفاع از عینیت یا این‌همانی ذات و صفات خداوند می‌داند و از عینیت ذات و مخلوقات خویش دفاع نکرده است. اما ملاصدرا برخلاف لغتو از تصور پنتئستی نسبت به خداوند دفاع کرده است و مخلوقات را جدا از وی نمی‌داند؛ بلکه آن‌ها را شئون و اطوار وی به حساب می‌آورد^{۳۰}. در تصور پنتئستی که ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸ ق) و مایستراکهارت (۱۲۶۰-۱۳۲۷ م) نیز از آن دفاع می‌کنند، الوهیت، دارای ساحات پنج‌گانه یا سه‌گانه شمرده شده است. ساحات نخست که غیب مطلق است، بسیط محض است و هیچ‌گونه ترکیبی در آن نیست؛ اما در برخی ساحات دیگر او ترکیب وجود دارد (کاکائی، ۱۳۹۳ ش، صص ۵۷۲-۵۴۹). بنابراین، وی نیز با پذیرش تصور پنتئستی، دفاع از بساطت را منوط به دفاع از عینیت ذات و اوصاف ذاتی خداوند می‌داند و از عینیت ذات و مخلوقات وی دفاع نکرده است؛ زیرا ترکیب در ساحات دیگر را ناسازگار با بساطت ساحات احدیت و واحدیت نمی‌داند (ملاصدرا،

25. Theistic.

26. Pantheism.

27. Panentheism.

۲۸. عنوان فصل ۳۴ جلد دوم و فصل ۱۲ جلد ششم اسفار موید تصور پنتئستی ملاصدرا از خداوند است: فصل ۳۴: واجب الوجود فردانی الذات تام الحقیقه لا یرخر من حقیقه شیء من الأشياء. فصل ۱۲: فی ان واجب الوجود کل الاشياء (ملاصدرا، ۱۳۶۸ ش، ج ۶، ص ۱۱۰؛ ج ۲، ص ۳۴).

۱۴۲۲ق، ص ۳۴۸؛ بی‌تا، ص ۷۶). بنابراین، لغت و ملاصدرا تنها عدم عینیت ذات و صفات را ناسازگار با بساطت خداوند می‌دانند؛ اما نمی‌توان با تکیه بر برخی از برداشت‌ها از تصور پنتیستی یا همه‌خدایی، از بساطت خداوند دفاع کرد؛ زیرا در برخی برداشت‌ها از تصور همه‌خدایی، خدا مجموعه موجودات هستی شمرده شده است که مستلزم نوعی ترکیب است؛ زیرا در مجموعه عالم، موجودات گوناگون و متمایز از یکدیگر تحقق دارند و اگر خدا مجموع آن‌ها باشد، یعنی این موجودات متمایز به‌گونه‌ای اجزاء خداوند محسوب می‌شوند و در نتیجه، خداوند مرکب خواهد بود^{۲۹}. البته، اثبات بساطت خداوند، به‌گونه‌ای مستلزم نفی تصور همه‌خدایی است؛ زیرا اگر استدلالی بتواند اثبات کند که خداوند بسیط است، طبق آن، هر تصویری از خدا که برای وی جزء در نظر می‌گیرد، تصویری قابل پذیرش نخواهد بود. بنابراین، استدلال‌های بساطت خداوند می‌توانند نافی تصور همه‌خدایی باشند که موجودات را اجزاء تشکیل‌دهنده خدا و خداوند را مجموع موجودات می‌داند (Allanson, 1905, p. 7).

۴-۶. امکانی نبودن اوصاف ذاتی خداوند

پلتنینگا با استناد به استدلال آکوئیناس در دفاع از ضروری بودن صفات خداوند، توضیح می‌دهد که به‌باور آکوئیناس، اگر خدا صفتی غیرضروری داشته باشد، نمی‌تواند این همان با آن باشد؛ زیرا این‌همانی به‌معنای این است که هرگاه خدا باشد، آن صفت نیز باشد؛ اما صفات غیرضروری این‌گونه نیستند. بنابراین، این‌همانی خداوند با صفات خویش ایجاب می‌کند که تمام صفات وی ضروری باشند. همچنین، اگر خداوند صفتی غیرضروری داشته باشد، وابسته به آن خواهد بود؛ زیرا خداوند برای افعال خویش محتاج به صفات خود است و صفات غیرضروری، زائد بر ذات خداوند هستند. بنابراین، خداوند وابسته به صفات زائد بر ذات خویش خواهد بود؛ اما خدا به هیچ چیز وابسته نیست. در نتیجه، خداوند صفت غیرضروری ندارد (Allanson, 1905, pp. 39-40). پلتنینگا بر این گمان است که برخی ترکیب‌ها را مانند ترکیب از صفات مفارق و غیرضروری و صفات ضروری، نباید از خداوند نفی کرد؛ زیرا نمی‌توان همه صفات خداوند را ضروری دانست، به‌گونه‌ای که خداوند همواره از ازل تا ابد آن‌ها را دارا بوده است؛ بلکه می‌توان صفاتی را برای خداوند فرض کرد که خداوند تنها در زمان خاصی آن‌ها را داشته باشد و نه در همه زمان‌ها. وی با اشاره به «خالق حضرت آدم بودن» یا «عالم به گناه حضرت آدم بودن»، معتقد است این اوصاف غیرضروری خداوند هستند و می‌توان آن‌ها را از او نفی کرد. پلتنینگا با اشاره به این نکته که این‌گونه صفات از اوصاف ربطی او هستند نه واقعی، نتیجه می‌گیرد که خداوند با آن‌ها عینیت ندارد؛ بلکه این صفات، بیان‌کننده سرشت خداوند هستند و از این جهت، با اوصاف واقعی تفاوتی ندارند. بنابراین، خداوند صفات غیرضروری هم دارد.

لغت با پذیرش انتقاد پلتنینگا، معتقد است گرچه وجود خداوند ضروری است، ولی برخلاف دیدگاه آکوئیناس، این اوصاف را لزوماً ضروری نمی‌داند؛ بلکه برخی مانند علم مطلق، ضروری و برخی دیگر امکانی‌اند. او معتقد است خداوند علم به جهان دارد و جهان ممکن‌الوجود است. بنابراین، جهان می‌تواند به‌گونه دیگری باشد. در نتیجه، علم خداوند به جهان ممکن نیز می‌تواند به‌گونه دیگری باشد. پس نمی‌توان گفت علم خداوند ضروری است؛ زیرا علم وی تابع معلوم است و معلوم، ممکن‌الوجود است و علم او نیز ممکن‌الوجود بوده و می‌تواند به‌گونه دیگری باشد. همچنین خداوند مرکب از جهت ضرورت و جهت امکان است و تمام جهات خداوند، ضروری نیستند (Leftow, 1990, pp. 594-595). درواقع، لغت و پلتنینگا صفات امکانی را برای خداوند می‌پذیرند؛ اما لغت برخلاف پلتنینگا عینیت خداوند با صفات خویش را نیز می‌پذیرد. لازمه پذیرش نظریه بساطت خداوند این است که همه صفات وی ضروری‌اند و هیچ‌گونه تفاوتی با یکدیگر ندارند؛ زیرا در واقع یک موجود است که مصداق خداوند و صفات او است. بنابراین، دیدگاه لغت درباره ترکیب خداوند از صفات ضروری و امکانی، با استدلال‌های وی درباره بساطت خداوند و نفی ترکیب از وی ناسازگار است؛ زیرا اگر دو شیء، این‌همان باشند، ویژگی یکی، ویژگی شیء دیگر نیز خواهد بود. نمی‌توان با وجود پذیرش این‌همانی و عینیت محض دو چیز، یک خاصیت را به یکی از آن‌ها نسبت داد و از دیگری سلب کرد. بنابراین، اگر وجود خداوند ضروری است، تمام صفات وی نیز باید ضروری باشند. به بیان دیگر، نمی‌توان عینیت ذات و صفات خداوند را پذیرفت، ولی یکی را ضروری و دیگری را امکانی دانست. یا باید عینیت ذات و صفات خداوند را پذیرفت یا بین ضرورت ذات و امکان صفات خداوند تفکیک کرد. پذیرش هر دو با یکدیگر نادرست است؛ زیرا قواعد فلسفی مانند قوانین اعتباری نیستند تا بین پذیرش یا عدم پذیرش آن و لوازم آن در موارد مختلف تفکیک کرد؛ بلکه اگر یک قاعده فلسفی پذیرفته شود، بالضروره باید تمام لوازم آن را نیز پذیرفت و وگرنه با بطلان یکی از لوازم، خود آن مسأله نیز باطل خواهد شد. ملاصدرا در پاسخ به انتقادات به قاعده فلسفی «واجب‌الوجود بالذات واجب من جمیع الجهات»، تلاش کرده است تا ضروری بودن همه صفات خداوند را اثبات کند. یکی از انتقادات این است که این حکم با نسبت‌ها و اضافات واجب‌الوجود نقض

۲۹. به‌عنوان نمونه، از دیدگاه اسپینوزا برداشت‌های مختلفی شده است که طبق یکی از آن‌ها، جوهر یگانه مجموعه اوصاف اوست (حسامی‌فر و سیف، ۱۳۹۵ش، ص ۱۱).

می‌شود؛ زیرا نسبتی مثل نسبت خالقیت، رازقیت و ربوبیت واجب‌الوجود، وابسته به مخلوق است و اگر مخلوق ممکن‌الوجود باشد، اضافه و نسبت وی به آن‌ها نیز امکانی هستند و در نتیجه، صفاتی مانند خالقیت، رازقیت و ربوبیت، امکانی‌اند. پس واجب‌الوجود از جمیع جهات واجب نیست (ملاصدرا، ۱۴۲۲ق، ص ۳۴۸). این انتقاد شبیه دیدگاه لغتو دربارهٔ امکانی دانستن صفات خداوند است؛ زیرا وی نیز معتقد است مخلوقات امکانی‌اند و علم خداوند به آن‌ها نیز امکانی خواهد بود. ملاصدرا در پاسخ به این اشکال معتقد است این صفات از صفات فعل واجب‌الوجودند؛ یعنی از مقام فعل و نه از مقام ذات، انتزاع می‌شوند. ادله‌ای که ضرورت اوصاف واجب‌الوجود را اثبات می‌کند، ناظر به اوصاف ذات‌اند (ملاصدرا، ۱۴۲۲ق، ص ۳۴۹).

به‌باور ملاصدرا، صفات خالقیت، رازقیت و ربوبیت که از مقام فعل انتزاع می‌شوند نیز ریشه در ذات وی دارند؛ زیرا تا این صفات در ذات خداوند وجود نداشته باشند، نمی‌توانند از وی صادر شوند. علامه طباطبایی (۱۲۸۲-۱۳۶۰) نیز بر این نکته تأکید کرده است که صفات فعلی واجب‌الوجود مثل خالقیت و رازقیت، ریشه در ذات خداوند دارند و درواقع، خالقیت به صفت ذاتی «گونه بحیث یخلق» و رازقیت به صفت ذاتی «گونه بحیث یرزق» ارجاع پیدا می‌کنند و در نتیجه، از صفات ضروری واجب‌الوجود خواهند بود (طباطبایی، ۱۴۱۶ق، ص ۵۷). محمدتقی مصباح یزدی (۱۳۱۳-۱۳۹۹) نیز معتقد است اگر صفات خالقیت، رازقیت و ربوبیت را به‌عنوان صفات ذاتی در نظر بگیریم، به صفت قدرت ارجاع پیدا می‌کنند و به‌معنای قدرت بر خلق، قدرت بر رزق و قدرت بر ربوبیت خداوند هستند (مصباح یزدی، ۱۳۶۶ش، ج ۲، ص ۳۷۲). بنابراین، می‌توان مثال‌های لغتو دربارهٔ علم خداوند را علم فعلی خداوند برشمرد و امکانی بودن آن، اشکالی پدید نمی‌آورد. اما اگر مثال‌های وی دربارهٔ علم خداوند را از علم ذاتی او بدانیم، نمی‌توان آن را امکانی شمرد؛ زیرا ضروری بودن علم ذاتی خداوند بدین معناست که خداوند از ازل در ذات خویش می‌دانسته است که چه چیزهایی را خلق خواهد کرد.

۵. نتیجه

تصور لغتو از خداوند، تئستی و تصور ملاصدرا پنتئستی است. ملاصدرا تلاش می‌کند تا به مدد پیش‌فرض‌های فلسفی مانند اصالت وجود، بساطت خداوند را اثبات کند؛ ولی ادله لغتو بر تصور تئستی از خداوند به‌مثابهٔ پیش‌فرض، مقبول الاهیات مسیحیت سنتی است. لغتو هستهٔ اساسی نظریهٔ بساطت خداوند را عینیت ذات و صفات برمی‌شمارد و از این طریق، از نظریهٔ بساطت خداوند دفاع می‌کند. بدین‌قرار، پذیرش برخی از انواع ترکیب در خداوند، مانند ترکیب جهتی را ناسازگار با بساطت وی نمی‌داند. اما ملاصدرا عینیت ذات و صفات خداوند را از بساطت وی تفکیک کرده و نه‌تنها هیچ‌نوع ترکیب مانند ترکیب جهتی را در خداوند نمی‌پذیرد، بلکه با تکیه بر قاعدهٔ «واجب‌الوجود بالذات، واجب من جمیع الجهات» تلاش کرده است تا وجود هرگونه جهت امکانی در خداوند را رد کند. در نهایت، ملاصدرا در نفی انواع ترکیب‌ها از خداوند ترکیب وی از وجود و عدم را هم از خداوند نفی می‌کند و لوازم بسیاری برای نفی این ترکیب برمی‌شمارد؛ ولی لغتو به این ترکیب و نفی آن از خداوند توجه نکرده است. ملاصدرا معتقد است خداوند نمی‌تواند صفات امکانی داشته باشد؛ زیرا صفات امکانی را نمی‌توان عین ذات شمرد. اما لغتو علاوه بر امکانی شمردن صفاتی مانند علم، عینیت آن‌ها با ذات را اثبات می‌کند که قابل دفاع نیست. البته، ملاصدرا امکانی بودن صفات ذاتی خداوند را رد می‌کند، اما امکانی بودن صفات فعلی خداوند را می‌پذیرد. همچنین وی با نفی ترکیب خداوند از وجود و عدم که مورد توجه لغتو نبوده است، نتایج زیادی در خصوص بساطت خداوند، مانند بسط الحقیقه کل الاشیاء، بی‌نهایت بودن خداوند، وحدتو کمال مطلق به‌دست آورده است.

در مقایسهٔ دیدگاه لغتو و ملاصدرا این نکته روشن می‌شود که با وجود اختلاف پارادایم، می‌توانند از یک مسأله نظیر بساطت خداوند دفاع و دربارهٔ آن داوری کنند. براین‌اساس، توجه دوباره به مسألهٔ مذکور در فلسفهٔ تحلیلی دین و ارائهٔ دلایل له و علیه آن، از یک‌سو و دفاع فیلسوفان مسلمان از این مسأله با ادلهٔ گوناگون، از سوی دیگر، مقایسه و ارزیابی ادلهٔ آنان می‌تواند راه را برای گفت‌وگو میان دو سنت فلسفی باز کند و نشان دهد که سنت فلسفهٔ اسلامی این قابلیت را دارد تا به مسائل معاصر در فلسفهٔ تحلیلی دین، مانند بساطت خداوند، پاسخ دهد.

یادداشت‌ها

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

نهج البلاغه.

اصفهانی، محمدحسین (۱۳۸۰ش). *تحفه الحکیم*. (تعلیق: مهدی الحائری البزدی، مقدمه: مصطفی محقق داماد). تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
بیات، محمدرضا (۱۴۰۲ش). ارائه تعریف جدیدی از «تصور از الوهیت» به مثابه الگویی برای فهم روشن تر از چیستی او. *دین و دنیای معاصر*، ۱۰(۲)، ۵۹-۶۸.
DOI: <https://doi.org/10.22096/rc.2024.2035266.1203>

حسامی فر عبدالرزاق؛ سیف، مسعود (۱۳۹۵ش)، ذات خدا و تمایز صفات او در فلسفه اسپینوزا. *فلسفه دین*، ۱۳(۱)، ۱-۱۳.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jpht.2016.58587>

خمینی، مصطفی (۱۳۷۶ش). *تعلیقات علی الحکمه المتعالیه*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
دیویس، اف، سی (۱۳۹۱ش). *ارزش معرفت شناختی تجربه دینی*. (ترجمه: علی شیروانی و حسینعلی شیدانشید). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
زنوزی، علی بن عبدالله (۱۳۷۸ش). *مصنفات حکیم زنوزی*. تهران: انتشارات اطلاعات.
طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۶ق). *نهایه الحکمه*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
کاکائی، قاسم (۱۳۹۳ش). *وحدت وجود به روایت ابن عربی و مایستر/کهارت*. تهران: انتشارات هرمس.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۶ش). *آموزش فلسفه*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
مظفر، محمدرضا (۱۴۱۴ق). *الفلسفه الاسلامیه*. (گردآورنده: محمدتقی طباطبایی تبریزی). بیروت: دار الصفوه.
صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۶۸ش). *الحکمه المتعالیه فی الأسفار العقلیه الأربعة*. قم: مکتبه المصطفوی.
صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (بی تا). *المبدأ و المعاد*. بی جا. بی نا.
صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۴۲۲ق). *شرح الهدایه الاثریه*. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.

References

- Allanson, J. (1905). *Pantheism; Its Story and Significance*. London: A. Constable & Co., ltd,
Aquinas, T. (1963). *Summa Theologia*, Vol. 2. (Translate: T. Mcdermott). London: Cambridge University Press.
Bayāt, M. R. (2023). Suggesting a New Definition of Divinity as a Model for a Better Understanding of His Whatness, Religion and The Contemporary World, 10(2), 59-68. [In Persian]. DOI: <https://doi.org/10.22096/rc.2024.2035266.1203>
Cross, R. (2005). *Duns Scotus on God*. England: Ashgate.
Davies, F. C. (2012). *Arzish-i ma 'Rifat-Shinākhī-yi Tajribah-yi Dīnī*. (Translate: A Shīravānī & H. A. Shīdānshīd). Qom: Research Institute of Hawzah va Dānīshgāh. [In Persian]
Ḥusāmīfar, A. R, Sayf & M (2016). The Essence of God and the Distinction of His Attributes in Spinoza's Philosophy. *Philosophy of Religion*, 13(1), 1-13. [In Persian]. DOI: <https://doi.org/10.22059/jpht.2016.58587>
Iṣfahānī, M. H. (2001). *Tuḥfat al-ḥakīm*. (Ta'liqah: M. Ḥā'irī al-Yazdī. Introduction: M. Muḥaqqiq Dāmād). Tehran: Markaz-i Nashr-i 'Ulūm-i Islāmī. [In Persian]
Kākā'ī, Q. (2014). *Waḥdat al-wujūd bi Rivāyat Ibn 'Arabī wa Mayster Ēkhārt*. Tehran: Hermes.
Khomeinī, M (1997). *Ta'liqāt 'alā al-Ḥikmah al-Muta'Aliyah*. Tehran: Imam Khomeini Editing and Publishing Institute. [In Persian]
Leftow, B. (1990). Is God an Abstract Object. *Noūs*, 24(4), 581-598.
Leftow, B. (1998). *Simplicity, divine*. (Edit: E. Craig). *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780415249126-K094-1>
Leftow, B. (2005). Aquinas on God and Modal Truth. *The Modern Schoolman*, 3(3), 171-200. DOI: <https://doi.org/10.5840/schoolman20058237>
Leftow, B. (2015). *God and Necessity*. United Kingdom: Oxford.
Miṣbāḥ Yazdī, M. T. (1987). *Āmūzish-i Falsafah*. Tehran: Tablīghāt-i Islāmī Organization.

- Morris, T. (1987). *Anselmian Explorations*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Muzaffar, M. R. (1993). *Al-Falsafah al-Islāmiyyah*. (Compiler: M. Taqī Ṭabāṭabā'ī Tabrīzī). Beirut: Dār al-Şafwah.
- Nahj al-Balāgha*.
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (2001). *Sharḥ al-Hidāyah al-Athīriyyah*. Beirut: Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī.
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (N. D.). *Al-Mabda' wa al-Ma'ād*. N. p.
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra). *Al-Ḥikmah al-muta'āliyah fī al-asfār al-'aqliyyah al-arba'ah*. Qom: Maktabat al-Muṣṭafawī.
- Ṭabāṭabā'ī, S. M. H. (1995). *Nihāyat al-Hikmah*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Zanūzī, A. A. (1999). *Muṣannafāt-i Ḥakīm Zanūzī*. Tehran: Ittīlā'āt Publications.

